

ЇХНЯ ПАМ'ЯТЬ МОЇМИ ОЧИМА

Проект підготовано завдяки підтримці Ромського освітнього фонду
в рамках Програми «Право та гуманітарні дисципліни»
та Ромської програмної ініціативи Міжнародного фонду «Відродження»

Їхня пам'ять моїми очима / Авт.-упоряд. Т. Сторожко, Н. Томенко. - Кременчук:
Молодіжна агенція з адвокації ромської культури «АРКА», 2018. - 30 с.

Присвячується світлій пам'яті нашого колеги і наставника, художника, публіциста,
дослідника історії та культури ромів Ніколая Бессонова (1962-2017),
чий внесок у розвиток ромознавчих студій, популяризацію ромської культури,
а також запис та збереження спогадів ромів про період націонал-соціалізму
і Другої світової війни неможливо переоцінити.

Кременчук, 2018

Agency for the Advocacy of Roma Culture

ЗМІСТ

«Дитяче обличчя» історії.....	4
Жертви «непоміченого» геноциду.....	5
Історія з перших уст.....	6
Про що пам'ятають свідки історії?.....	7
Дорослі діти.....	11
Ким сьогодні стануть вчорашні сусіди?.....	14
Їхня пам'ять моїми очима. Авторський погляд на проблему.....	16
Інтерв'ю та постери.....	18
Примітки.....	30

ARCC

Agency for the Advocacy of Roma Culture

«Дитяче обличчя» історії

Про війни написано тисячі сторінок, знято сотні фільмів, прочитано величезну кількість лекцій. Ці теми вивчають на уроках в школах та в аудиторіях університетів. Про що, як правило, пишуть в навчальних посібниках та наукових історичних розвідках? У центрі уваги зазвичай – найбільш визначні битви, звитяги героїв, долі керівників воюючих сторін, розвиток міжнародної дипломатії, перемоги та поразки військових сил тощо. Лише з розвитком історичної науки, з появою нових підходів та методологічного інструментарію, спочатку на Заході і дещо пізніше в країнах Східної Європи, дослідники роблять спробу повернути історії “людське обличчя”. Представники гуманітарних дисциплін, – історики, соціологи, культурологи тощо, – починають цікавитись повсякденням. Пишуться розвідки про те, як же існувала окремо взята людина, чи група людей, а не правлячий режим, країна чи регіон.

Нині існують десятки збірок статей та монографій, присвячених воєнному повсякденню Другої світової війни на фронті, в тилу, в окупації, в партизанських загонах тощо. Радянська ідеологічна система не оминала увагою також і дитячий досвід, але використовувала його в дуже специфічний спосіб, переформатовуючи під власні ідеологічні потреби. Так, в офіційному радянському дискурсі частими були сюжети про героїчні подвиги юних комсомольців та піонерів і їх місце в боротьбі з ворогом. Розповіді дітей про їх “негероїчний” досвід протягом десятиріч були виключені із загального наративу про війну, адже вони не відповідали офіційній доктрині центру¹. Саме тому комунікативна пам’ять дітей про повсякденне життя в окупації довгий час була не затребуваною і залишалась “мовчазною історією”.

В умовах війн чи збройних конфліктів однією з найбільш незахищених категорій населення стають саме діти, які по-своєму сприймають доволі високі події, інакше пам’ятають та репродукують ці знання. Здавалося б, що може бути гірше, ніж опинитися на окупованій території, часто без головного захисника родини – батька, якого мобілізовано до армії? Жити, щодня остерегаючись за своє життя, самотужки добувати їжу не лише для себе, а й для всієї родини? Шукати шляхи порятунку в трагічних умовах, не маючи для цього достатнього життєвого досвіду. Для багатьох дітей та підлітків жахи війни не обмежувались лише перерахованими ситуаціями. Якщо твоя родина підпадає під «особливе ставлення», шанси на порятунок зменшуються в рази. Фактором, що суттєво погіршує становище і ускладнює можливості виживання в без того складних умовах, може стати належність дітей до груп, на які поширюється т.зв. «особливе ставлення» воюючих сторін – а саме представників єврейської, ромської спільнот, дітей з ментальними та фізичними особливостями тощо.

Зважаючи на це, ми хочемо повернути історії ще одне обличчя – обличчя ромських дітей, які за часів Другої світової війни разом зі своїми родинами стали жертвами масового винищення з боку нацистського окупаційного режиму. Можливо, такий підхід дасть нам змогу поглянути на історію геноциду під зовсім іншим кутом зору, дізнатись про ті речі, що не знайшли відображення на сторінках офіційних документів.

1 Реброва И.В. Мир детской повседневности в условиях оккупации Северного Кавказа // Вестник Пермского университета. 2014. № 2 (25) [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://histvestnik.psu.ru/table/104-2-25>.

Жертви «непоміченого» геноциду

Чи могли здогадуватись роми на початку війни, яка доля на них чекає попереду? Навряд чи. З цього приводу дослідник історії та культури ромів Н. Бессонов зазначав, що роми на окупованих територіях так само, як і багато інших людей не чекали великих злодіянь ні від німецької армії, ні від влади Німеччини. «Люди зрілого віку пам'ятали окупацію 1918 р., коли німці зарекомендували себе «культурною нацією». У літературі, присвяченій Холокосту, ця ситуація обговорювалася багаторазово. Спогади виживших євреїв відображають суперечки, що виникали влітку 1941 р., що часто закінчувалися спільним рішенням: «Нікуди не поїдемо. Німці нам нічого не зроблять, ми їх чудово пам'ятаємо». Точно такі ж розмови йшли і в ромських сім'ях»². Але, як свідчить історія, наслідки виявились трагічними.

Що ми знаємо про ці події? Ті цифри та сухий опис фактів, що подані в кількох рядках на сторінках шкільних підручників, поодинокі згадки в історичних музеях чи на сторінках наукових публікацій не розкривають всього трагізму ситуації, в якій опинилось ромське населення Європи та України зокрема. Яким було життя ромів, відправлених до концтаборів? Як вдалося вижити тим, хто залишився на окупованих територіях? Чому загинули ті, хто давно жив осіло і кого було майже неможливо відрізнити від сусідів-українців? Історики не мають достатньої кількості документів чи інших історичних джерел, щоб у повній мірі дати відповіді на ці питання. Але чи була відсутність джерел єдиною причиною затишного мовчання?

Чомусь тема геноциду ромів довгий час лишалась на узбіччі наукових досліджень. І хоча зі здобуттям Україною незалежності тема Другої світової війни опинилась у центрі численних суспільних дискусій, а в історичній науці накопичилася значна кількість праць, присвячених перебігу військових дій на українських землях, ромську тематику в цих дослідженнях фактично не було висвітлено. Однією з причин цього, на думку координаторки Інституту Фонду Шоа в Україні А. Ленчовської, була «фактична заборона на дослідження «етнічного» аспекту війни» в Радянському Союзі³. В історичній картині війни, сконструйованій ідеологічною машиною Радянського Союзу, не було місця представникам різних етносів та народів, які населяли обширні території колишньої наддержави. Жертвами окупантів та героями бойових дій або опору могли бути лише «радянські громадяни», незалежно від їх походження та самовизначення.

Складність теми, на думку дослідника М. Тягло, також зумовлено одночасним впливом багатьох чинників та ініціатив різних рівнів, що робили «циганську» політику непослідовною і суперечливою⁴. Зокрема, принципи, що визначали ставлення окупантів до ромів на території РСР, у тому числі й України, були дещо іншими, ніж ті, якими керувалися у Третьюму райху, тому відтворити комплексну картину нацистської політики стосовно ромів дуже й дуже непросто. Окрім того, вплив на остаточні рішення мала й місцева влада. Ці розбіжності суттєво впливали на долю ромів в умовах окупації⁵.

² Бессонов Н. Цыггане СССР в оккупации. Стратегии выживания / Н. Бессонов // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – 2009. – № 2. – С. 22.

³ Ленчовська А. Відеосвідчення Інституту Фонду Шоа як джерело до вивчення та викладання історії ромів України у період 1941–1944 рр. // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – 2009. – № 2 (6). – С. 114–123.

⁴ Тяглий М. Окупаційна політика та доля ромів України // Україна в Другій світовій війні: Погляд з XXI століття. – К.: Наукова думка, 2011. – Кн. 2. – С. 865.

⁵ Переслідування та масові вбивства ромів на теренах України у часи Другої світової війни: 36 документів, матеріалів та спогадів / Авт.-упоряд. М. Тяглий. – К.: Український центр вивчення історії Голокосту, 2013. – С. 7.

Історія з перших уст

Що залишається робити історикам, коли архівні сховища не дають відповіді на поставлені питання? Тоді їх доводиться переадресовувати тим, хто може виявитись більш охочим до діалогу, а саме — очевидцям та учасникам тих подій. В контексті нашої теми це особливо актуально, оскільки передача досвіду і конструювання пам'яті про спільне минуле в ромській громаді відбувається переважно у формі усних оповідань і переказів, що передаються від покоління до покоління. Тому логічно, що одним з основних джерел є інтерв'ю, записані з ромами, які пережили лихоліття війни.

Але тут постає питання, а чи притаманна якась особлива специфіка пам'ятання та пригадування подій минулого саме ромським оповідачам? Чим відрізняються, наприклад, спогади українців, росіян, ромів, євреїв тощо? Чи були відмінності у розповідях ромів-міських жителів, ромів-селян та тих, які досі вели кочовий спосіб життя? Щоб дати відповіді на всі ці та багато інших питань, потрібно залучити зусилля ще багатьох дослідників, аби бодай відслухати/прочитати, співставити та проаналізувати ті свідчення, які вдалось зібрати нам та нашим попередникам.

Одним із наймасштабніших проєктів, в рамках якого проводився збір свідчень ромів, став проєкт Фонду історичних відеодокументів «Люди, які пережили Шоа». Фонд був заснований режисером С. Спілбергом 1994 р., аби записати на відеоплівку й зберегти спогади тих, хто пережив Голокост, а також спогади інших свідків і жертв нацистських переслідувань. Інтерв'ю проводились в низці країн впродовж 1994-1999 рр. Більшість інтерв'ю було взято саме у євреїв, які пережили Голокост. Але архів серед інших також має свідчення ромів та синті. На сьогодні це одна з найбільших у світі бібліотек цифрових відеоматеріалів⁶. Співробітникам та волонтерам Фонду вдалось записати 407 інтерв'ю із синті та ромами. Пошукова робота велася у 18 країнах, а зібрані свідчення звучать 17 мовами. Варто зауважити, що лівова частка свідчень були записані на території Польщі та України. Якщо в Білорусі було записано 3 інтерв'ю, Чеській Республіці — 3, Росії — 10, Словаччині — 6, Югославії — 9, то в Польщі та Україні — 181 та 135 відповідно⁷.

На жаль, збір спогадів свідків ромської трагедії розпочався в той час, коли значна частина ромів, які в часи війни були в дорослому віці, пішли з життя. Інформанти, опитані в 1990-ті роки, у роки війни були у своїй більшості дітьми або підлітками.

«...я не розуміла. Що у мене тоді за розум був у голові?»

Діти, які стали очевидцями воєнних дій — нині фактично останнє покоління, яке може відповісти на питання дослідників і особисто поділитись досвідом життя у воєнні часи. Ці свідчення дуже часто малоінформативні — якщо ставити за мету відтворення фактографії війни. Однак, вони неймовірно цінні для вивчення воєнного повсякдення, родинного побуту, локальної історії та історії окремих груп населення⁸, а також, головне — сприйняття та оцінок тогочасних подій та впливу травматичного досвіду війни на їхнє подальше життя. Працюючи з усноісторичними джерелами, в першу чергу треба чітко усвідомлювати, що

6 Ленчовська А. Вказ. праця.

7 Smith Stephen D. Audio-Visual Interviews of Gypsy and Jewish Victims of Nazi Genocidal Policy: Reflections on Language, Memory and Narrative Culture // The Holocaust in History and Memory. — 2010. — Vol. 3. — P. 41.

8 Реброва І.В. Вказ. праця.

отримане інтерв'ю – це не розділ підручника історії, який чітко і послідовно подає виклад історичних фактів. Це радше калейдоскоп із нашарувань різних соціальних досвідів людини; відображення того, що і як саме запам'яталось із пережитого та яку оцінку дає минулим подіям оповідач. Аналізуючи свідчення, записані з інформантами, які на час окупації були дітьми, маємо пам'ятати, що це позначилося на змісті оповідей, особливостях пам'ятання та пригадування.

Самі оповідачі здебільшого досить критично ставляться до значущості своїх наративів, посилаючись на свій вік. Наприклад, жінка 1935 року народження зауважувала: «... а мене, що мене було в то время. Если лет десять-пятнадцать была [...]. Я бы больше знала. А так вот, что я, что я помню, то я вам и говорю»⁹. Справді, для дитячих спогадів характерна фрагментарність описуваних подій. Досить часто респонденти не можуть відтворити дитячі спогади про означений період, тому розповідають те, що запам'ятали з переказів батьків та інших родичів старшого віку. Для опису цього явища проф. М. Гірш у 1992 р. ввела до наукового обігу термін «постпам'ять». Дослідниця дійшла висновку, що діти очевидців або учасників визначних подій (воєн, геноцидів, державних переворотів тощо) перебувають під впливом досвіду своїх батьків і відповідно до цього досвіду формують власне ставлення до описуваних фактів. Часто «вони “пам'ятають” лише завдяки історіям, образам, поведінці людей, серед яких вони виросли. Процес передачі інформації відбувається на такому глибокому емоційному рівні, що починають створюватися власні спогади»¹⁰.

Дитячі спогади про війну в інтерпретаціях дорослих – це багатшаровий текст, в якому на реальні образи, що лишилися в пам'яті, нашаровуються запозичені спогади та численні культурні репрезентації. Як правило, людина вбудовує чужі спогади у свої власні, коли ті кардинально не відрізняються від їх особистого досвіду і відповідають «емоційним фоновим відчуттям», що пов'язані із тим часом¹¹.

Цілком можливо, що вони також можуть пригадувати окремі епізоди, але в той час, коли відбувалися ці події, не могли адекватно оцінювати й аналізувати ситуацію: «... я не розуміла. Що у мене тоді за розум був у голові?»¹². Однак таке критичне ставлення інформантів до власних спогадів не зменшує їхньої інформативності. Тут варто також зауважити, що зазвичай у дитячій пам'яті закарбувалися найбільш емоційно забарвлені події, про які вони навіть через багато десятиліть оповідають багато деталей.

Про що пам'ятають свідки історії?

В умовах окупації життя набирає нового ритму, руйнуються або докорінно змінюються усталені соціальні зв'язки, на перший план виходять зовсім інші цінності та цілі, серед яких насамперед – збереження життя. Як зазначає дослідник історії воєнного повсякдення проф. О. Лисенко, на відміну від мирного часу загрози для окремої людини та певних соціальних (етнічних, конфесійних, політичних) груп під час війни набувають системного характеру,

9 Транскрипт інтерв'ю № 48412 University of Southern California Shoah Foundation Institute (далі – USC SFI) // Архів Українського центру вивчення історії Голокосту (далі – архів УЦВІГ).

10 Хирш М. Что такое постпамять? Режим доступу: <http://urokiistorii.ru/node/53287>.

11 Реброва І.В. Вказ. праця.

12 Транскрипт інтерв'ю № 49670 USC SFI // Архів УЦВІГ.

стають головною ознакою повсякденного існування¹³. Реалії воєнного часу суттєво вплинули на звичний уклад побуту ромів, які перебували на окупованих територіях, треба було шукати нові стратегії виживання.

Як показує реконструкція дитячого повсякдення, основні сюжетні лінії з життя дітей прив'язані до щоденних побутових практик. Інформанти у своїх розповідях часто звертаються до сюжетів про страждання, повневір'яння і постійну боротьбу за виживання¹⁴.

В цьому контексті тексти зібраних інтерв'ю виявляються дуже красномовними. Серед найпоширеніших сюжетів, які проливають світло на щоденне життя ромів, є взаємодія з неромськими сусідами та окупантами; вимушене переміщення або переховування. Значна частина ромів на момент війни були вже давно осілими, мали свої будинки, роботу. Однак реалії воєнного часу змушували їх переїжджати з місця на місце в пошуках можливостей для порятунку. Інформанти пригадують, що їм доводилось покидати обжиті місця, аби врятуватись від обстрілів і бомбардувань: *«Уехали из слободки, потому что там была и бомбёжка и всё...»*¹⁵.

Детальний розгляд спогадів про цей період допомагає розібратися в особливостях добування продуктів харчування та речей першої необхідності. Дуже яскравою лінією майже через всі записи проходить тема родинних стосунків, емоційно складними є спогади про сирітство та вимушене передчасне дорослішання.

Залучення більшого масиву усної історичної джерел у перспективі дасть змогу чіткіше прослідкувати регіональну специфіку долі ромів, а також звернутися до розгляду ширшого кола проблем, як-от встановлення місць масових розстрілів, вивезення на примусові роботи разом з іншим населенням, а також участі ромів у партизанському русі, переховування у ромських домівках поранених партизанів, чимало свідчень про які знаходимо у спогадах.

Іноді, читаючи тексти спогадів, важко стежити за перебігом подій, частково через те, що деякі респонденти в описуваний період вели кочовий спосіб життя і тому були менш точними щодо назв місцевостей і дат¹⁶. Але навряд чи ми можемо оперувати лише цим поясненням. Як нам, так і нашим колегам під час аналізу текстів інтерв'ю неодноразово доводилось стикатися із ситуацією, коли людина, хоч і була дитиною в кочовому таборі, тим не менш доволі точно називала населені пункти, маршрути і дати. Фактор «кочівлі», хоча, звісно, він теж дається взнаки, не є визначальним. В даному контексті складно робити якісь узагальнення, оскільки в кожному окремому випадку варто зважати на різні чинники. Так, наприклад, навіть рівень освіти інформанта не завжди визначає якість інтерв'ю. З цього приводу дослідник Н. Бессонов зазначав, що «незважаючи на відсутність освіти, кочові роми емпірично освоювали дві науки: географію і арифметику. Оскільки усний рахунок був необхідний для торгівлі, ромські діти прагнули якомога швидше засвоїти ці навички. Навчившись рахувати дуже рано, вони часом запам'ятовували на все життя точні цифри,

13 Лисенко О. Історія повсякденності як галузь наукового знання (повсякденна історія війни: методологічні нотатки) // Історія повсякденності: теорія та практика: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – С. 16.

14 Реброва І.В. Вказ. праця.

15 Транскрипт інтерв'ю № 49374 USC SFI // Архів УЦВІГ.

16 Ленчовська А. Вказ. праця. – С. 119-121.

дати тощо»¹⁷. Варто також брати до уваги ментально-психологічний профіль кожного інформанта, здатності та схильності точно опрацьовувати інформацію, зберігати її та рефлексувати над собою.

«Мать ходіла гадать... кусок хлеба заработать, а мы сиделі ждали»

Спогади про воєнне дитинство відображають залежність дітей від інших людей, і в першу чергу – свого найближчого оточення – родини. У них дуже часто зустрічаємо опис взаємин з членами родини, із сусідами, однолітками, друзями, ворогами. Але на відміну від мирного часу, коли основні побутові клопоти лежали на дорослих, тепер дітям часто самим доводилось піклуватись про те як прохарчуватись самим, а іноді – й своїм родинам. У роки війни багато родин залишилися без батька, і старші хлопчики брали на себе відповідальність про забезпечення родини харчами. Якщо хлопчиків в родині не було, то працювати, як правило, йшли старші дівчата¹⁸.

Основною проблемою, з якою роми, як і багато інших жителів окупованих територій, стикалися повсякденно, була нестача їжі. Відступ Червоної армії з території України супроводжувався застосуванням тактики «випаленої землі». Знищувалося все, що могло слугувати життєзабезпеченню не лише військ ворога, а й і цивільного населення. Найбільш поширеними елементами цієї тактики були: знищення запасів харчових продуктів і врожаю, забруднення або отруєння джерел питної води, руйнування шляхів і засобів транспорту, техніки, будівель і житла, іноді навіть цілих міст. Ще на початку ХХ ст. тактику «випаленої землі» було визнано воєнним злочином. Однак у СРСР з початком німецько-радянської війни цю тактику було «узаконено» офіційними постановами РНК СРСР і ЦК ВКП(б), які зобов'язували партійні осередки й органи влади знищувати все, що не вдалося евакуювати на схід. Після відступу «совєтів» «викачування» продовольства продовжувалося вже окупантами, через що для мирного населення пошук їжі перетворився на щоденні поневір'яння, «на своєрідне ремесло: десь щось вимінати, перепродати, інколи виростити на присадибній ділянці або ж вкрасти тощо»¹⁹. Зокрема, дослідниця київського окупаційного повсякдення Т. Заболотна зазначає, що пошук продуктів був головною проблемою упродовж усього періоду перебування гітлерівців у Києві²⁰. Зі свідчень наших інформантів бачимо, що така ситуація була притаманна й іншим регіонам.

Роми, які жили осіло в містах, нарівні з іншими городянами мусили пристосовуватися до умов окупаційного режиму. У сім'ях, які залишилися без годувальника, основний тягар добування лягав на жінку: «Мать ходіла гадать... кусок хлеба заработать, а мы сиделі ждали»²¹. Образ матері, якій тепер доводилось виконувати ще й чоловічу роботу (дбати про коней, розбивати намет тощо), є одним з найпоширеніших у дитячих спогадах: «Мій батько

17 Бессонов Н. Нарративные источники как один из информационных ресурсов цыгановедения // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Том 15. Київ, 2008. Рома в Україні: із минулого в майбутнє. С. 74

18 Реброва И.В. Вказ. праця.

19 Заболотна Т. Там само. – С. 113.

20 Заболотна Т. Повсякденне життя киян в умовах нацистської окупації (вересень-грудень 1941 р.) // Український історичний журнал. – 2007. – № 5. – С. 113.

21 Транскрипт інтерв'ю № 49596 USC SFI // Архів УЦБІГ.

був у армії, в обозі. Мати була з нами. Ходила по сьолах, просила... хліб... картоплю... Щоб ми не померли з голоду. [...] Був у нас коник рудой, маленький, був возок. Мати сама запрягала його. Запрягала кожного дня, і с утра до вечера їздила. То картоплю, то хліб, кусочками [...]. Тільки іногда кусочек мяса ілі сала. Дуже сильний голод пережили. А хто не бачив, не знає, що таке нещастя, бідність»²².

У традиційному ромському суспільстві існує складна система табу, пов'язаних із уявленнями про «чисте/нечисте». Проте зі свідчень інформантів бачимо, що в ситуації екстремі часто досить кардинально змінювались стандарти того, що можна і що було заборонено вживати в їжу. Таким чином щезала заборона на вживання залишків їжі з чужого столу: «... картошки начистит, лука, капуста – и варит, а лушпайки нам отдавала»²³.

Між іншим варто зауважити, що не всі окупанти у спогадах дітей виступали в якості потенційних ворогів, які наводили страх. Деякі німці, які жили в домах мирного населення, допомагали їм харчами і господарчими товарами. У спогадах дітей можна зустріти широкий спектр почуттів стосовно окупантів²⁴. Серед інших поряд з історіями про безжальне винищення цілих сімей були й винятки, коли представники німецької окупаційної влади чи рядові солдати, у яких на батьківщині залишились власні сім'ї, опікувались дітьми-сиротами, даючи їм можливість отримати продукти харчування: «У сусідки нашої жив німець щасливий (тут – добрий. – Авт.), то коли батьків розстріляли, то він спитав: “А де батьки?” Я кажу: “Вбили!”. А він узав, притулив до себе і заплакав. І наказав, щоб нас прикріпили у столову до них і давали нам їсти. [...] І ми після того кожний день котьолочок такий брали і йшли і нам давали кашу з гороху, хліба, що не доїли. І так ми жили»²⁵. Згадки про «людяне» ставлення з боку німців до дітей, а також «пригощання ласощами» – доволі поширене явище. Зокрема, дослідниця О. Дьякова у розвідці про спогади дітей війни також наводить кілька таких фактів, що стосуються окупованого Харкова²⁶.

Аби прогодувати себе (а іноді й дорослих членів своїх родин) дітям доводилось жebraкувати, оскільки їм зазвичай, подавали більш охоче, ніж дорослим: «А я ходила по селі їсти просила. Ну, зайдеш в дом – дайте кусочек хлеба. Ну, давали ж люди. Спасибо, не отказывали. Давали кусочек хлеба... Ну, сало рідко давали. Картошину давали... Я все це в торбочку складала і додому своїм несла»²⁷. Так вони могли врятувати від голодної смерті своїх старших родичів. Але для маленьких дітей це було в рази небезпечніше, ніж для дорослих і подекуди навіть могло обернутись трагедією: «А третья сестричка, я ж кажу тобі, – замерзла. Пішла хліба просить і замерзла. Ми на саночках уже мертву привезли»²⁸.

Забезпечення мінімальною провізією членів своїх сімей часто стало головним заняттям дітей і підлітків в умовах окупації. Подекуди діти могли дістати їжу там, де

22 Транскрипт інтерв'ю № 49356 USC SFI // Архів УЦВІГ.

23 Транскрипт інтерв'ю № 49670 USC SFI // Архів УЦВІГ.

24 Реброва І.В. Вказ. праця.

25 Транскрипт інтерв'ю № 49670 USC SFI // Архів УЦВІГ.

26 Дьякова О. В. Спогади дітей війни про Харків у часи нацистської окупації // Національна та історична пам'ять: 36. наук. праць. – Вип. 5. – К.: ДП «НВЦ Н 35 «Пріоритети», 2012. – С. 71.

27 Транскрипт інтерв'ю № 50052 USC SFI // Архів УЦВІГ.

28 Транскрипт інтерв'ю № 49670 USC SFI // Архів УЦВІГ.

дорослим це було зробити майже неможливо²⁹: *«Я мог заработать хоть на кусок хлеба. Я мог заработать для того, чтобы... Сестре молока нельзя было купить, а ей нужно было молоко, потому что она токо, токо родилась. А мать больная, у нее пропало молоко, паралич правой стороны. И вот на меня в каких-то десять-одиннадцать лет ложилась такая вот задача»*³⁰.

Одним із найпоширеніших способів роздобути їжу стала торгівля або обмін речей домашнього вжитку та одягу на продукти харчування. Задля цього часто доводилось пішки ходити на великі відстані в довколишні села. Також інформанти пригадують, що разом із сусідськими дітлахами виходили на вулиці чистити взуття: *«Для того, чтобы можно было хоть какой кусок хлеба заработать, я чистил сапоги немцам, итальянцам, мадярам...»*³¹. Доступною формою заробітку був також догляд за меншими дітьми: *«Пошла к гадже («гадже» досл. «не-роми». – Авт.) за детьми присматривать. Потом к ромам. Кушают давали»*³².

Дорослі діти

Найтяжче доводилось переносити лихоліття війни дітям, які не мали підтримки дорослих. Найрізноманітніші життєві ситуації, в яких опинялись герої спогадів, ставали рубежем між світом дитинства і суворими реаліями воєнного часу. Комуś пощастило прибитись до родичів, чи бодай сусідів, хтось залишився цілком самотнім, а на чиїсь тендітні плечі ліг тягар опіки над рідними.

Ось як описує свої поневіряння інформант, якому в одинадцятирічному віці довелося вивозити до села свою родину з окупованого, голодного Києва: *«И вот нас тоже выселили [...] за город [...]. Никого никто не интересовал. Выселили и все, и уходил. И вот с больной матерью, с маленьким ребенком [...]. Там переночуем, попросим, там переночуем. Были такие люди хорошие, которые принимали нас на ночевку и которые даже и кормили»*³³. Переїзд до села подекуди давав більше можливостей уникнути голоду: *«По дороге мы прихватили блуждающую корову, бесхозяйственную, которая мне молоко давала для маленького ребенка. И мы постепенно в этом доме обжились, огород там был, земля была. Мы обжились и уже как-то начали жить»*³⁴.

У багатодітних родинх завжди не просто було старшим, оскільки останні на рівні з дорослими мали опікуватися молодшими братами та сестрами. Про власне дитинство чи навіть навчання не могло бути й мови. Саме так описує становище своєї старшої сестри одна з інформанток: *«Во время войны у сестры нас было, сейчас скажу – шесть. Нас три, и там один и... – пять. Было шесть, одна девочка умерла. Шесть было. Ну осталось пять. Старшая сестра глядела всех, їсти варила. Всіх няньчила. В школу не могла ходить, того що батько не розрі...»*³⁵.

29 Реброва И.В. Вказ. праця.

30 Транскрипт інтерв'ю № 49374 USC SFI // Архів УЦВІГ.

31 Транскрипт інтерв'ю № 49374 USC SFI // Архів УЦВІГ.

32 Транскрипт інтерв'ю № 49670 USC SFI // Архів УЦВІГ.

33 Транскрипт інтерв'ю № 49374 USC SFI // Архів УЦВІГ.

34 Транскрипт інтерв'ю № 49374 USC SFI // Архів УЦВІГ.

35 Транскрипт інтерв'ю № 50052 USC SFI // Архів УЦВІГ.

Доля повністю осиротілих дітей була набагато складнішою, оскільки їм доводилося дбати про себе самостійно. Велика відповідальність у такому разі лягала знову ж таки на старших братів і сестер, які намагалися замінити молодшим батьків. Але окрім війни у беззахисних сиріт було багато інших ворогів: холод, від якого треба було придумати, як врятуватись; голод, який не було кому й чим втамувати; небезпечними ставали навіть дворові собаки, з якими ще зовсім недавно вони забавлялися: *«Батьків побили, а ми удвох... А... третя сестричка? Та я ж кажу тобі, замерзла. Пішла хліба просить і замерзла. Ми на саночках уже мертву... Куди дівати? – Мороз сорок градусів, положили у пристроєчку. А собаки набігли і згризли. Отак... (показує руками)... А дверей... у веранді не було... – Брат зняв, порубав та у плити, спалив. Нічим топить.»*³⁶.

Подекуди вони могли дістати продукти харчування не лише для себе та своїх близьких, а й для інших... – партизан. Досить частими є спогади про хоробрі вчинки, якими могли б похвалитися далеко не всі дорослі. Такими, наприклад, є історії про порятунок та переховування партизанів: *«У місті були і партизани. У нас у хаті один жив. Я не знала, а брат Гришка знав. Це старої сусідки хлопець. У плиті у духовці зробив діру. Знаєш духовку. Викопував у плиті яму і там ховався. А брат це знав і каже: «Галю, іди до старої, двір позамітаєш!». А там німці сигарети курили і окурки кидали. І ми з дівчатками позмітаєм сміття, позбираємо, но не дай Бог піднімеш сигарету. Не давали, дуже злились. Не хотіли, щоб після них брали. А ми позамітаємо, сміття позбираємо, а потім перебираємо. Цьому партизану давав»*³⁷.

Як бачимо, незважаючи на вразливість, подекуди дітям все ж вдавалось вижити. Нам складно говорити хоча б про орієнтовну кількість таких випадків, адже ті, спогади, які вдалось зафіксувати – це лише крапля в морі життєвих історій, що потрапили в штурм воєнного часу. Але поряд з цим варто пам'ятати про тих, кому так і не вдалось врятуватися і чий історії вже ніколи не будуть розказані.

«Хоч молдаванином, хоч асирійцем – аби вижити»

Однією із доволі поширених стратегій виживання було приховування своєї етнічної належності. Ця тема вже дістала відображення в працях проф. В. Віппермана. Він дійшов висновку, що СС та айнзацгрупи часто стикалися з труднощами у виявленні серед місцевого населення ромів, оскільки ті досить вдало приховували власну ідентичність³⁸. Про мімікрію як одну зі стратегій виживання говорить також Н. Бессонов: *«Як тільки з'ясувалося, що страсти здійснюються за національною ознакою, цигани стали активно видавати себе за слов'ян, молдаван, татар і т. д. Відомі випадки, коли це допомагало навіть на краю розстрільної ями»*³⁹. Це явище можна проілюструвати розповіддю інформанта, який у віці 11 років проживав в окупованому Києві. Йому допомогло врятуватись сусідство із представниками іншої етнічної меншини: *«Я сам ходить никак не мог по улице, потому что меня сразу же бы арестовали [...]*

36 Транскрипт інтерв'ю № 49670 USC SFI // Архів УЦВІГ.

37 Транскрипт інтерв'ю № 49670 USC SFI // Архів УЦВІГ.

38 Wippermann W. "Auserwählte Opfer?" Shoah und Porrajmos im Vergleich: Eine Kontroverse (Berlin: Frank & Timme, 2005), p. 121.

39 Бессонов Н. Цыгане СССР в оккупации. – С. 17–52.

А вот в массе вот этих ассирийцев я как-то скрадывался и меня было не заметно»⁴⁰.

Щоб мати змогу хоч якось прогостувати, доводилось комунікувати із зовнішнім світом. Щастило тим родинам, де хоч хтось був «біленьким», «світленьким», тобто не мав зовнішності, що сприймалась як «типово» ромська. Більш смагляві члени родини становили небезпеку, адже в будь-який момент в них могли впізнати ромів, а це загрожувало неминучою смертю всій родині. Тому їм доводилось ретельно переховуватись. Така ситуація склалася в родині ще одного інформанта: «*Слава Богу, мати наша трошки біленька, не похожа, що вона могла ходити, доставала щось нам, щоб не померли з голоду, піддержувала нас понемножку [...] Ну, не могли сказати, що вона циганка. Бачили, но я за нею не ходив. Вона мене й не брала. «Ти чорненький, ти сиди вдома і на вулицю не виходь». То я вже ніде й не ходив. [...] В мене сестричка була біленька така, то вона ходила з матір'ю, а братік тоже не ходив»*⁴¹.

Ми вже зазначали, що окупантам подекуди важко було ідентифікувати ромів, тому для цього заручалися підтримкою поплічників з місцевого населення. Але цей принцип діяв і в зворотньому напрямку, про що дуже часто знаходимо відомості в текстах спогадів. Аби врятуватися, іноді навіть на краю розстрільної ями, могло вистачити заступництва когось із місцевого не ромського населення, хто б підтвердив, що підозрюваний не є ані ромом, ані євреєм. Саме таку ситуацію описує одна з інформанток: «*Проезжали і підводили їх коні, і мотоцикли були в їх, а тоді вже вони попали мене та й кажуть: «Ти циганка чи ти юда?» А я кажу: «Ні, я не юда». А ті пленні, спасіба, вже й кажуть: «Пан, не беріть цю дівочку! Вона тут недалеко. Вона руськая. Вона не юда і не циганка». Шо ж ви думаєте, другий німець послухав його, і каже по-своєму: «Пустити її!». [...] Нє пленні, то я вже б пропала. А пленні мене спасли»*⁴².

Однією з досить поширених стратегій виживання у воєнний час стало оформлення фальшивих документів, в яких вказували іншу національність. Н. Бессонов з цього приводу також зазначає, що ромів часто рятували фальшиві документи, якими багато хто послуговувався ще до війни. «На території України деякі табори кишинівців спробували видати себе за румунів і перебратися в менш небезпечну румунську окупаційну зону. Завдання polegшувалося тим, що у великих українських містах відкрилися румунські консульства. Найдосвідченіші чоловіки, котрі ідеально говорили молдавською мовою і бували колись у Бухаресті, вирушили в консульства Кременчука і Полтави. Представившись чиновникам як румуни, що хочуть повернутися на історичну батьківщину, вони зуміли відповісти на перевірені питання і отримали бажані пропуски на себе і свої сім'ї»⁴³. Залежно від регіону проживання це могли бути молдавські документи, татарські, а за відповідної зовнішності – навіть українські чи російські. Ось як про це згадує інформант, який у роки окупації проживав у зоні румунської окупації: «*А мой отец, когда началась война [...] в колхозе, у председателя взял документ, что мы – молдаване. Дал ему коня, и тот написал документ [...]. И так мы стали молдаване. А молдаван немцы не трогали. А других людей много потопили в Бугу»*⁴⁴.

Такий досвід виживання в умовах окупації неоднозначно вплинув на подальшу

40 Транскрипт інтерв'ю № 49374 USC SFI // Архів УЦВІГ.

41 Транскрипт інтерв'ю № 49653 USC SFI // Архів УЦВІГ.

42 Транскрипт інтерв'ю № 50041 USC SFI // Архів УЦВІГ.

43 Бессонов Н. Цыгане СССР в оккупации. – С. 40-41

44 Транскрипт інтерв'ю № 49372 USC SFI // Архів УЦВІГ.

самоідентифікацію та саморепрезентацію ромів. Навіть через кілька десятиліть після завершення війни вцілілі по-різному оцінювали вимушену мімікрію. Пережитий досвід лишився для багатьох пересторогою на майбутнє і вилився у бажання обов'язково стати власниками «хороших документів», де була б вказана «нейтральна» національність (українець, росіянин, молдаванин тощо). Лишаючись в реальному житті ромами, на папері ними бути не хотіли: «У Колі – українець. І в мене – укра... [...] А ми сами не схотіли. [...]». *Потому що, так знаєте, так по вуличному, так ми прозиваємось цигани. Оце й тут ми – цигани. А по документах – українці*⁴⁵.

Але так вважали не всі. Цікаво також поглянути на зворотню реакцію, що була абсолютно відмінною. Тепер, коли не було прямої загрози життю, частина інформантів були більш схильні називати себе ромами (в текстах спогадів «циганами» – Авт.), ніж кимось іншим: «А іноді кажуть: «Ви не ображаєтесь, що ми говорим – “цигани”?». А я кажу: «А єслі ви скажете на мене “євреї”? Як я циган і є, оце правильно, оце. Ви справділіво сказали». А шо ж я буду обіжаться, як я циган і є»⁴⁶.

Іноді навіть доводиться зустрічати історії про те, як роми, на противагу воєнним рокам, відстоювали своє право вказувати справжню національність в офіційних документах: «*Отец цыган, мать цыганка и дети мои цыгане [...] Пашпорт есть, а нету у пашпорте “цыганка”. Она должна мне нацию установить, “цыганка” должно быть. Какой нации есть, такой должно, чтобы и был*»⁴⁷.

Ким сьогодні стануть вчорашні сусіди: спостерігачами, катами, чи рятівниками?

Дуже часто роми залишались непомітними для представників окупаційної влади. Адже, як уже зазначалося, далеко не всі вели кочовий спосіб життя і різко виділялися на фоні іншого населення. На період Другої світової війни вже достатньо великий відсоток ромів давно були осілими і працювали ремісниками, ковалями, цирульниками, вчителями, інженерами, різноробочими, були колгоспниками чи просто мали свої домашні господарства. І в моменти, коли вирішувались питання гибелі чи порятунку, найбільш у небезпеку часто уособлювали не окупанти, а ті, кого роми знали можливо все своє життя – сусіди, вчителі, двірники, чи просто знайомі, які могли донести і викрити їх етнічне походження.

На теренах окупованої України питання знищення або порятунку ромів найчастіше вирішувалося безпосередньо на місцях⁴⁸. В умовах нестачі німецьких кадрів й особистого складу на перший план виходили представники місцевого населення. Часто саме вони відігравали важливу роль у виконанні окупаційних наказів, у тому числі розпоряджень щодо місцевого населення. Позиція вчорашніх сусідів, залучених на другорядних і допоміжних ролях в апарат місцевої адміністрації і військово-політичного управління, могла вплинути й на проведення владою заходів щодо «циганського питання». В цьому контексті стосунки

45 Транскрипт інтерв'ю № 49944 USC SFI // Архів УЦВІГ.

46 Транскрипт інтерв'ю № 49653 USC SFI // Архів УЦВІГ.

47 Транскрипт інтерв'ю № 49368 USC SFI // Архів УЦВІГ.

48 Тяглий М. Окупаційна політика та доля ромів України // Україна в Другій світовій війні: Погляд з XXI століття. – К.: Наукова думка, 2011. – Кн. 2. – С. 865.

ромів з місцевим населенням укладаються в триаду «кати – жертви – спостерігачі»⁴⁹.

Н. Бессонов наголошує, що «всупереч стереотипам, цигани в середині ХХ ст. зовсім не були вигнанцями, оточеними стіною недовіри і забобонів. Те, що вдалося врятуватися половині потенційних жертв, пояснюється низкою психологічних чинників»⁵⁰. Найчастіше подальшу долю ромів визначали їхні стосунки із сусідами. Люди, які жили поруч, могли попередити про наближення німецьких карателів: «...а гадже попереджали: "Раиса, скорее бери детей, уежайте!"»⁵¹. На свій страх і ризик сусіди чи навіть зовсім незнайомі люди переховували ромів у себе в підвалах, льохах, сараях: «Жаліли. Котрі боялися, не брали до себе, бо якби знайшли, то і нас повбивали б і їх тоже повбивали б. А котрі прийняли, казали: "Тихенько, щоб ніхто не почув і не побачив. ..." І у погребях ховали, і у сараях але не довго. Казали: "Тікайте скоріше, бо як хто побачить, то й вам буде, й нам"»⁵². Або запевняли німців, що їхні підозри помилкові і затримані ними особи не мають нічого спільного з ромами: «Так соседи прибежали в этот гебельс-комиссариат (гебтискомисариат. – Авт.) и начали доказывать [...] шо они меня знают с детства, я там вырос»⁵³.

Поруч із численними розповідями про зради односельчан, свідки згадують також про випадки, коли представники допоміжної поліції, які були «з місцевих», рятували ромів на порозі смерті. Тема рятівників актуальна не лише для єврейського народу. Щоправда, в історіографії Голокосту та публічному дискурсі вона нині є добре розробленою. Натомість маємо констатувати, що епізоди порятунку ромів, як і тема ромського геноциду загалом, досі є маловивченими і ще тільки чекають на своїх дослідників. Цей процес буде ускладнюватися тим, що інформанти під час запису інтерв'ю часто не могли згадати точні імена своїх спасителів. Показовою є, наприклад, розповідь інформантки, яка маленькою дівчинкою разом зі своїми єврейськими подружками потрапила в колону євреїв, яких вели на страту: «Ну я прошла, еще до угла не дошла – полицейский. ... Ну они ж выросли с моими братьями вместе, и он меня выхватывает с этой. ... Там пыль, то есть мы жили все вместе и с детьми, своей подружкой Лилей за руку держалась. Он меня выхватывает и говорит: ты куда идешь, Лена? А я говорю: с Лилей. Он говорит: сейчас же иди домой. И берет, набрасывает на меня какой-то жакет. ...»⁵⁴. Образ натовпу, чи колонії людей, яких збирали, аби знищити, не рідкісне явище і досить часто зустрічається у текстах інтерв'ю. У таких розповідях, сповнених емоцій та переживань, нам неодноразово доводилось зустрічати згадки про спостерігачів – не ромських місцевих жителів, які виходили на вулицю, чи зі свого підвір'я дивились вслід людям, яких вели на страту. Але мотивом їхньої присутності не завжди була звичайна цікавість, адже це був останній шанс врятувати бодай когось і частіше за все – дітей. У відчаї батьки, які розуміли, що вже ніколи не повернуться, просто «викидали» немовлят із колонії. Вони сподівались, що люди, які стояли осторонь, врятують їх від смерті. Ось як про це згадує одна з інформанток: «*Циган розстрілювали. [...] Гонять циган, а цигани оруть, да маленьких детей мужикам кидают у двір. [...] Люди забирали*

⁴⁹ Тяглый М. Палачи – жертвы – наблюдатели: нацистская антицыганская политика в оккупированной Украине и позиция местного населения (1941–1944): методологические замечания // Наукові записки. 36. праць молодих вчених та аспірантів / Інститут укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – Т. 15: Тематичний випуск «Роми України: із минулого в майбутнє». – К., 2008. – С. 358.

⁵⁰ Бессонов Н. Цыгане СССР в оккупации. – С. 40–41

⁵¹ Транскрипт інтерв'ю № 49356 USC SFI // Архів УЦВІГ.

⁵² Транскрипт інтерв'ю № 49366 USC SFI // Архів УЦВІГ.

⁵³ Транскрипт інтерв'ю № 49374 USC SFI // Архів УЦВІГ.

⁵⁴ Транскрипт інтерв'ю № 48412 USC SFI // Архів УЦВІГ.

тих дітей [...] Не отдавали. Гонять, а вона візьме за дитину, кине [...] А люди забрали та й пішли в двір»⁵⁵. Чому сторонні люди ризикували власним життям, забираючи чужих немовлят? Причиною був прояв людяності, чи знайомство із приреченими на загибель? Адже це могли бути їхні вчорашні сусіди, куми, колеги, чи просто знайомі. Очевидно, у кожного була своя мотивація та причини вчинити саме так, а не інакше. Яскравим прикладом може бути українка, яка не мала власних дітей і відправивши чоловіка на фронт, залишилась самотньою. Вона виховала врятовану нею ромську дівчинку, як рідну доньку: «Вот у нас была [...] Таня девочка. Мы вместе с ней занимались тоже ж в школе. Так тоже же отбросила ребенка этого. И так ее забрали и воспитали. И на нашей улице она росла [...] Забрали эти, как ее, тетя Дуся забрала. Детей не было, а муж был на войне. И ото ж они так, это самое... она ее отшвырнула и та схватила и с ребенком убежала. Убежала, а немец за ней во двор. А она закрылась этим, и с ней на пол упала, понимаете? Вот так они и остались живы»⁵⁶.

Окрім місця в тематичі розповідей ромів посідають спогади про взаємовідносини з німцями. Як вже згадувалось вище, класичним сюжетом у свідченнях інформантів стало спасіння ромської родини через сентимент німецьких офіцерів, які при вигляді маленьких дітей, згадували своїх власних «кіндерів», які чекали на них вдома. В цьому плані яскравою і показовою є наступна розповідь: «В пам'яті мого дідуся закарбувалося як офіцер [...] взяв його на руки і почав з ним бавитися, він підкидав дитину в повітря і казав «Кіндер-кіндер». Потім німець підійшов до батька мого дідуся і показав йому фото, на якому були зображені його діти. Якимось чином він пояснив прадіду, що в нього є декілька хвилин, аби переїхати міст. Офіцер віддав наказ солдатам пропустити ромів на інший бік. ... Через декілька хвилин після того як вони опинилися на іншому боці ... пролунав вибух, міст було знищено»⁵⁷. Багато згадок про людяність і милосердя з боку окупантів, на думку Г. Грінченко, можуть свідчити про пошук респондентами шляхів наративного примирення з пам'яттю про ці події, певного порозуміння зі згадуваним минулим тощо⁵⁸.

Поряд з цим не можна оминати увагою тему взаємин ромів з місцевим не-ромським населенням. Навіть не фокусуючись безпосередньо на цьому питанні, ми помітили, що згадки про те, як ромів попереджали про небезпеку, переховували, ділилися їжею, співчували, настільки поширені у ромських спогадах, що їх можна виділити в окремий архетип. При більш детальному вивченні цього явища очевидно можуть стати більш зрозумілими мотиви, відкриються нові факти та наслідки, вдасться пояснити психологію сусідських та міжетнічних взаємин. Звісно, ми не можемо зараз встановити, наскільки всі перераховані в текстах інтерв'ю випадки є достовірними. Але навіть сама наявність таких сюжетів можуть свідчити про, можливо, підсвідоме намагання відчутти себе ближче до місцевого не ромського населення і таким чином стерти, чи бодай максимально зменшити споконвічну межу "свій/чужий".

Їхня пам'ять моїми очима. Авторський погляд на проблему

Із розпадом Радянського Союзу автоматично зникла заборона на вивчення т. зв. «етнічних» історій. У міжнародних наукових колах спостерігається поживлення інтересу до ромської тематики, проте доводиться констатувати, що історія геноциду ромів досі лишається виключеною

55 Транскрипт інтерв'ю № 49733 USC SFI // Архів УЦВІГ.

56 Транскрипт інтерв'ю № 49733 USC SFI // Архів УЦВІГ.

57 Інтерв'ю Сторожко Т. із Томенко Н., серпень 2018 р. Особистий архів автора.

58 Грінченко Г. Усна історія примусу до праці: метод, контексти, тексти. – Харків: ООО «НТМТ», 2012. – 303 с.

із національного гранд-нарративу⁵⁹ і ще потрібно чимало часу, аби вітчизняні науковці почали приділяти їй увагу на рівні з іншими. Знання про ці події передається переважно всередині громади на рівні родинної пам'яті. Ані українці, ані їхні сусіди-роми не створили достатньої кількості публікацій, з яких прийдешні покоління могли б прочитати про долю своїх предків. Навіть ті нечисленні спогади, що були зафіксовані та зберігаються в архівних сховищах наукових установ та громадських організацій, залишаються незатребуваними – і передусім самою ромською громадою. Ці матеріали використовуються переважно в академічному середовищі, а для широкого загалу вони лишаються мовчазними голосами минулого. Така ситуація не може сприяти ефективному вирішенню проблеми збереження історичної пам'яті. А без зв'язку з історією неможливо зруйнувати кордони, основані на чисельних стереотипах і упередженнях та подолати поширені в сучасному суспільстві антиромські настрої.

Змінити ситуацію можливо лише об'єднавши зусилля та якомога активніше залучивши до популяризації свідчень про події минулого ромську та про-ромськи налаштовану молодь. Дана робота – це одна з перших на українських теренах спроб співпраці дослідників, митців та громадських активістів над висвітленням цієї теми. Ми сподіваємось, що актуалізація даної тематики, зокрема, через залучення спогадів дітей та використання сучасних форм мистецтва стане поштовхом до обговорення проблеми збереження історичної пам'яті в широких колах суспільства.

Якщо нагальність роботи з темою пам'яті для авторського колективу була очевидною, то вибір формату став ще одним викликом. Сьогодні в умовах, коли інформаційне суспільство мислить переважно візуальними образами, зацікавити аудиторію історичними текстами стає все складніше. Саме тому ми спирались на найбільш яскраві, невеликі за обсягом, уривки інтерв'ю. Кожен обраний фрагмент – це історія про стратегії виживання: пошуку їжі, засобів існування, про підтримку та спасіння, про тяжкі втрати та сувору буденність війни, з якою стикались сам-на-сам її найменші свідки та учасники – діти. Під час створення графічних образів для нас було важливо не обмежуватись звичайним ілюструванням історій. Запропонована авторська ідея передачі персонального досвіду через яскраві символи речей, що стали ключовими в цих спогадах, з одного боку, дасть змогу донести до широкої аудиторії ті нечисленні унікальні історії, які вдалося зафіксувати. З іншого – виведе проблему війни і дитинства на інший рівень осмислення, де досвід виживання у ворожому середовищі для дитини періоду Другої світової міг бути універсальним і відображати історії сотень і тисяч інших дітей не лише у війнах минулих часів, а й у збройних конфліктах сучасності, зокрема, актуальної для нас війни на Сході нашої країни.

У різних країнах трагедія, що сталася з ромами, відбувалась по-різному, але те, що було безумовно спільним для всіх численних груп в різних країнах – страждання дітей. Ми сподіваємось, що пошук спільних символів та уявлень про минуле послужить поштовхом до напрацювання нових форм репрезентації ромами власної історії в публічному просторі. Проект має також привернути увагу до проблем дитинства в сучасних умовах зростання рівня ксенофобії та ромофобії, коли через бездіяльність відповідних владних структур та загострення проявів правого екстремізму у стихійних поселеннях деяких соціально виключених груп ромів під час нападів та підпалів найбільше страждають саме їх найменші мешканці – діти.

⁵⁹ Гранд нарратив – це система понять, ідей, категорій та символів, "система координат", що власне детермінують усю історичну політику, історіографію та дискурс в межах певного обмеженого регіону або території.

Олександр Кузьменко

Значит, когда немцы заняли Киев, нужны были средства существования. Я не мог дома сидеть, потому что кушать все равно не было чего, иначе бы мы с голоду умерли. Мама ждала ребенка... Да. А брат мой он был типичный еврей. Был настоко похож на еврея, что ему нельзя было выйти с квартиры на улицу. А я немножко меньше был похож. Я больше был похож на ассирийца, будучи пацаном. И у нас рядом, недалеко жила семья ассирийцев большая. Их было восемь человек детей. Они были такого возраста, как я.

Так вот мы друг на друга были похожи. В этой толпе меня отличить нельзя было. И я с ними вместе для того, чтобы можно было хоть какой кусок хлеба заработать, я чистил сапоги немцам, итальянцам, мадьярам...

Это было... Вот, где сейчас... На площади Толстого, где сейчас бывший ресторан «Спорт». Вот в этом, около этого ресторана, а тогда он был ресторан только для немцев, и вот мы немцам чистили сапоги. Нас сидело человек десять-пятнадцать, вот так вот. Все черненькие и все одинаковые. Вот с такими сундучками, две щетки и все чистили сапоги. Я сам ходить никак не мог по улице, потому что меня сразу же бы арестовали, потому что я был похож на еврея, как две капли воды. А вот в массе вот этих ассирийцев я как-то скрадывался и меня было не заметно.

И я мог заработать хоть на кусок хлеба. Я мог заработать для того, чтобы... Сестре молока нельзя было купить, а ей нужно было молоко, потому что она токо, токо родилась. А мать больная, у нее пропало молоко, паралич правой стороны. И вот на меня в каких-то десять-одиннадцатый год ложилась такая вот задача⁶⁰.

Олексій Наливайко

Я помню, как отступали немцы. Сначала тихо. Когда отступали, мы даже не слышали, что немцы из хаты вышли. А когда на рассвете уже ж мама встала, говорит нам: «Слышь, Николай, что-то тихо у нас в селе» А перед этим нас хотели расстрелять.

Да, это рассказывала мама уже, то по маминых словах, говорит, что стояла машина крытая и нас в этот день должны были ночью расстрелять. Это цыган собирали, чтобы расстрелять.

Да, уже мы были на стороже сидим, мама возле окна... А потом, когда настало утро, смотрю говорит, встану, посмотрю, нет той машины? Скрылась машина та, а то мы ждали вчера, что может нам гаплык будет. И когда они вышли, говорит: «Дети нет тут, тихо, спокойно».

А потом уже, когда началось уже рассветать, так они когда выходили уже, ну не было уже, почти половину села освободили, так они начали палить это... Сожгли склады с хлебом и стоят с автоматами и охраняют, — хочешь хлеб, лезь в огонь и бери, но тушить не давали. Так у меня отец под огнем тем лазил туда в этот барак за хлебом. Ну он уже пригоревший был, вот это помню. И вот только, когда они вот это все спалили, тогда ушли⁶¹.

Олена Кантемирова

Как только немцы вошли, они сразу – «цыгойнер» и поставили не то, чтобы сказать вам, что поставили охрану – нет. Но уже было над нами и над евреями, мгновенно они собрали... Нас они не собрали, а сказали никуда не выходить – будет идти регистрация. Тем детям, у которых отец был еврей, а мать русская, или наоборот – на груди поцепили голубые звезды. По-моему, шесть углов было у этой звезды.

У нас, например, в Каховке я видела на груди эти звезды. А таких евреев уже... Никуда... Собирали... На перерегистрацию и вели моих друзей и меня с ними.

Меня забрали от ихнего до... со двора. Когда пришли их забирать, мы были во дворе, играли. Вы понимаете, это ж не то шо... Ну от как с соседом. И тем более у нас было... Не было ни заборов, ничего. Мы жили как одна семья. И меня взяли с ними вместе.

Евреев повели на расстрел. И меня с ними вместе. Ну я прошла, еще до угла не дошла – полицейский... Ну они ж выросли с моими братьями вместе, и он меня выхватывает с этой... Там пыль, то есть мы ж шли все вместе и я с детьми, со своей подругой Лилей за руку держалась. Он меня выхватывает и говорит: «ты куда идешь, Лена?» А я говорю: «С Лилей». Он говорит: «Щас же иди домой!» И берет, набрасывает на меня какой-то жакет...

И крикнул мне: «Быстро уходи отсюда». И я убежала, убежала во двор. Конечно, родители не выходили. Я уже сама забежала во двор и там мгновенно я зашла в комнату и больше мы не выходили. Соседи сказали, что не выходите никуда⁶².

Любов Соменко

Во время войны у сім'ї нас було, щас скажу – шесть. Нас три, і там один і... – п'ять. Було шесть, одна дівочка вмерла. Шесть було. Ну осталось п'ять. Старша сестра гляділа всіх, їсти варила. Усіх няньчила. В школу не могла ходити, того що батько не розрі...

А я ходила про селі їсти просила. Ну, зайдеш в дом – дайте кусочек хлеба.. Ну, давали ж люди. Спасибо, не отказывали. Давали кусочек хлеба. Хлеб давали. Ну хто... Ну, сало рідко давали. Картошину давали... Я все це в торбочку складала і додому своїм несла.

І зімою просили ходілі. Вот, после войны пошли, це... І во время войны ходили. Ходили по хатам і просили. А то, що люди давали в торбочку клали. Якась торбочка була⁶³.

Галина Білашенко

І євреї жили у нашому місті. Жили, прямо коло нас сім'я була: чоловік, жінка, двоє дітей. Потом виїхали до Ізраїлю. Старенька сховала їх у підвалі. А ромів з вулиці дуже багато побили. Позбирали, вивезли на шахти і постріляли. А кого прямо на вулиці вішали, на базарі. Постріляли, кров прямо річкою текла, километри два по соші (шосе). Тоді ж соша була (мається на увазі, мощена з каміння). Страхиття. І євреїв, і гаджен. Усіх, усіх. Вчителів, учителів. Це вбили якогось німецького начальника партизани. Так вони чоловік із тридцять постріляли. Кожного третього. Раз, два, третього розстріляли.

У місті були і партизани. У нас у хаті один жив. Я не знала, а брат Гришка знав. Це старої сусідки хлопець. У плиті у духовці зробив діру. Знаєш духовку. Виколупав у плиті яму і там ховався. А брат це знав і каже: «Галю, іди до старої, двір позамітаєш!». А там німці сигарети курили і окурки кидали. І ми з дівчатками позмітаєм сміття, позбираємо, но не дай Бог піднімеш сигарету. Не давали, дуже злились. Не хотіли, щоб після них брали. А ми позамітаємо, сміття позбираємо, а потом перебираємо. Цьому партизану давав. А хто ж це знав? Батьків побили, а ми удвох.

А третя сестричка, я ж кажу тобі, — замерзла. Пішла хліба просить і замерзла. Ми на саночках уже мертву привезли. Куди дівати? Мороз сорок градусів, положили у пристроєчку. А собаки набігли і згризли. Отак... (показує руками).

Двері у хату були, а у веранді не було. Брат зняв, порубав та у плити, спалив. Бо нічим топить було⁶⁴.

Василь Томенко

Мій дідусь часто згадував історію зі свого дитинства, як німецький офіцер врятував його родину! Ця подія відбулася наприкінці війни, коли німецька армія відступала. Батьки мого дідуса проживали на той час у місті Кременчук, невелике містечко яке стоїть на березі Дніпра і відповідно розділяється річкою на дві частини. Єдиною переправою через річку був міст.

Залишаючи Кременчук німецька армія переправляла через міст своїх солдатів та техніку. Після закінчення переправи на інший берег німецьким командуванням було вирішено підірвати міст. Поблизу мосту зібрався натовп цивільних, які бажали перейти на іншу сторону, так як знали що незабаром там буде радянська армія. Але нацистські солдати та поліцаї (які були українцями) нікого не пропускали

В тій юрбі був і мій дідусь зі своїми батьками. Йому на той час було приблизно 2 роки. Він сидів на возі свого батька, раптом до них підійшли поліцаї. Вони зрозуміли що сім'я мого дідуса була ромською. Зав'язалася сутичка, поліцаї силою почали волокти сім'ю дідуса в бік, подаль від дороги, вони хотіли розстріляти їх. На цей галас прийшов німецький офіцер аби з'ясувати, що відбувається. Німець наказав поліцаям зупинитися!

В пам'яті мого дідуса закарбувалося як офіцер підійшов до нього, взяв його на руки і почав з ним бавитися, він підкидав дитину в повітря і казав "Кіндер, кіндер!". Потім німець підійшов до батька мого дідуса і показав йому фото на якому були зображені його діти. Якимось чином він пояснив прадіду, що в нього є декілька хвилин, аби переїхати міст. Офіцер віддав наказ солдатам пропустити ромів на інший бік. Родина дідуса швидко, не жаліючи коня стала переїжджати міст. Через декілька хвилин після того як вони опинилися на іншому боці Дніпра та трішки відїхали від мосту, пролунав вибух, міст було знищено. Тобто члени моєї сім'ї були останніми, хто переправлявся через Кременчуцький міст, збудований німцями для переправи⁶⁵.

Команда проекту: чому для нас важлива обрана тема?

Наталія Томенко: "Проблематика збереження пам'яті турбує мене до глибини душі, адже це також частинка моєї персональної історії. Тема геноциду ромів увійшла в життя нашої родини ще в роки Другої Світової війни. На щастя, спогади, які передав мені дідусь, сповнені моралі людяності, яка стирає кордони і не зважає на національність та етнічне походження. Але це є радше виключенням із правил, бо у домівки багатьох ромів Геноцид приніс лише нещастя, страждання та смерть".

Володимир Яковенко: "Моя родина не є винятком, і також постраждала, як багато інших ромських сімей, під час війни. Пам'ять про тяжкі часи зберігається в багатьох родинах. Але нині все частіше здається, що люди забули уроки минулого. Про це красномовно свідчать події, що відбуваються в світі і в тому числі й Україні. Багато років роми мовчали про ті лихоліття, що випали на нашу долю в часи війни. Тепер нас знову оточує мова ворожнечі, ксенофобія, погроми! Прийшов час нагадати, що ми вже колись через таке проходили..."

Тетяна Сторожко: "Цікавитись розповідями ромів про давні часи я почала ще в підлітковому віці. Так я дізнавалась про те, чого не було в шкільних підручниках і про що не говорили на уроках історії. Розуміючи, що, можливо, окрім мене ці історії більше ніхто не почує, інтуїтивно почала їх записувати. Тепер цілком свідомо розумію, що важливо не лише зібрати спогади. Треба зробити все можливе, аби тисячі людських історій не відійшли в забуття разом з їх радіощами, боєм і стражданням. Ці голоси мають звучати якомога голосніше, попереджаючи людство про небезпеку нових катастроф".

Команда проекту висловлює щиру подяку нашому колезі **Михайлу Тяглову** за підтримку та мудрі поради, що направляли творчу команду проекту на непростому шляху втілення нашої ідеї в реальність.

Автор тексту дослідження: Тетяна Сторожко

Науковий редактор: Михайло Тяглий

Графічний дизайн: Наталія Томенко

Макет і верстка: Наталія Томенко

В роботі над проектом використано транскрипти інтерв'ю Інституту візуальної історії та освіти Фонду Шоа Університету Південної Каліфорнії з Архіву Українського центру вивчення історії Голокосту

Молодіжна агенція з адвокації ромської культури "АРКА"

e-mail: YNGO.ARCA@gmail.com